

O'ZBEK XALQ MAQOLLARINING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

Orasta Yuldasheva

O'qituvchi, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko'chasi 1-uy,
Tashkent 100149, O'zbekiston yuldasheva1994orasta@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.13219064>

Annotatsiya: Jahon tilshunosligi tilda har bir millatning milliy-madaniy o'ziga xosligi, dunyoqarashi, turmush tarzi hamda diniy tasavvurlarini o'zida aks etishi masalasiga doimo qiziqib kelgan. Shuning uchun tilshunoslikning har bir sohasida bu masalaga doir bir qator tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Etnomadaniy qadriyatlarining asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan til birliklarini lingvokulturologik jihatdan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Jahon tilshunosligida lingvokulturologiyaga bo'lgan qiziqish yildan yilga ortib bormoqda. Zamonaviy antroposentrik lingvistikada maqollar millatning milliy-madaniy o'ziga xosligini ochib berishda katta o'rin tutishi va ularning muayyan lingvomadaniy jamoaga xos xususiyatlarini o'zida yorqin ifodalashi alohida qayd etiladi. Xalqlarning milliy o'zligini anglashi, til va madaniyatning o'zaro munosabati masalalari jahon tilshunosligida inson omilini lingvomadaniy jihatdan o'rganishda katta ilmiy qiymatga ega. Til va madaniyat munosabatini "inson+til+madaniyat" ning o'zaro aloqasi va ta'siri doirasida tushunish hamda tahlil qilish mumkin. O'zbek tilshunosligida tilning milliy madaniyat va ma'naviyatini, diniy tasavvur va turmush tajribalarini til birliklarida saqlash hamda namoyon qilish muammolari markaziy o'rinlarni egallamoqda.

Kalit so'zlar: Maqol, matal, madaniyat, lingvokulturologiya, lingvomadaniy kod

1 KIRISH

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan keyin maqollar tilshunoslik nuqtai nazaridan ham o'rganila boshlandi. Ularning lisoniy tarkibi, unda ishtirok etgan leksik birliklar va maqollarning o'z mazmuniga ko'ra semantik munosabati masalasi lingvistlarning tadqiqot maydoniga aylandi. Bu borada X. Abdurahmonov, Y. Pinxasov, Sh. Rahmatullayev, G'. Salomov, Q. Samadov, M.Sadriddinova, A. Jo'raxonov, M. To'ychiyev, Sh. Shorahmedov kabi tilshunoslar hamda shogirdlarining tadqiqotlarini alohida ta'kidlash joiz. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib tildagi milliy-madaniy belgilar tadqiqiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Tilshunoslikda til va madaniyat, til va inson omili, til va tarix masalalariga birinchilardan V.fon Gumbolt, A.Vaysgerber, L.Blumfeld, E.Sepir, B.de Kurtene, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov kabi Yevropa va rus tilshunoslari e'tibor berishgan. O'zbek frazeologiyasiga oid dastlabki tadqiqotlar XX asrning 50-yillari boshida yuzaga kelgan. Bularga Y.Pisixanov, A.Shomaqsudov, M.Husainovlarning nomzodlik ishlarini kiritishimiz mumkin. G'.Salomov frazemalarni tarjima qilgan hamda "frazeologizm" atamasi ostida maqol, matal va idiomalarni kiritadi. Abdug'afur Mamatov frazeologizmlarning shakllanish masalalarini tadqiq qilgan. B.Yo'ldoshev frazeologizmlarning konnotativ ma'nolari, badiiy tasvir vositasi sifatida imkoniyatlarini atroflicha yoritib bergan. M.Xoliqova

frazeologizmlarning milliy semantikasi, ekstralingvistik omillarning frazeologizmlar semantikasiga ta'siri kabi muammolarni o'zbek va rus tillari misolida o'rgandi. Yuqorida qayd etilgan ishlar o'zbek frazeologiyasi sohasida erishilgan yutuqlar keyingi ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar uchun ilmiy metodologik asos vazifasini o'tamoqda. Bu ishlar natijasida A.Nasirov, B.Jo'rayeva, N.Nasrullayeva, A.Yuldashev kabi olimlar frazeologizmlarni antroposentrik paradigma, xususan, lingvokognitiv, pragmalingvistik va lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishgan. Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari talqini, lisoniy madaniyatshunoslik, til semantikasi, etimologiyasi va tarixi lingvistikaning umumiy masalalari o'zbek tilshunos olimlari Sh.Raxmatullayev, N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.A.Mamatov, B.Yo'ldoshev, Sh.Safarov, D.Xudayberganova, Sh.Shomaqsudov, S.Dolimova, M.Xoliqova, M.Abdurazzaqov, A.Nosirov, B.Jo'rayevalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topdi.

2 TADQIQOT METODOLOGIYASI

Jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham maqol, matal, turg'un birlikma, ibora va hikmatli so'zlarning o'zaro munosabatiga bag'ishlangan ishlar ko'p. Ayniqsa, bahsli bo'lgan maqol va matal munosabatiga alohida tadqiqotchilar to'xtalib, ushbu ikki milliy fenomenning farqli va o'xshash jihatlariga turli tomondan yondashib, har xil xulosalarga

kelishmoqdaki, ularning jami maqol va matallarning umumiy konseptual jihatini oydinlashtirish hamda farqlarini umumlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tilshunos Bibish Jo'rayeva maqollarning yondosh hodisalarga munosabatiga to'xtaladi va ularning farqlarini quyidagicha tasniflagan:

1. Maqolda faktik ahamiyat katta bo'lsa, matalning informativ qimmati ustuvor bo'ladi: xavf-xatardan qo'rqqan maqsadga yetolmas – chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas.
2. Maqol matalga nisbatan o'zgaruvchan va yuqori variantlikka ega, matal esa shaklan nisbiy turg'undir: kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l(matal) – bir qinga ikki qilich sig'magay / ikkita qo'chqorning boshi bir qozonda qaynamas [B.Jo'rayeva, 2006:24].

Maqol va matalni farqlashdagi misollarga e'tibor beradigan bo'lsak, matal deb berilgan: kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l maqoli matal deb izohlanadi, ammo bu ibora matal emas maqoldir. Shuni ham ta'kidlash kerakki, matal ham o'zgaruvchan faqat unda variantlilik yo'q. Omonulla Madayev "O'zbek xalq og'zaki ijodi" o'quv qo'llanmasida maqol va matalning farqiga to'xtalar ekan, "Matal, odatda, notiq nutqining tarkibiy qismini tashkil etadi, ammo mustaqil qo'llanganda tugal ma'no anglatmaydi. Bundan tashqari, agar biz nutqimizni go'zallashtirish maqsadida, dalillab maqolning bir qismini ishlatadigan bo'lsak, biz maqol emas, matal ishlatgan bo'lamiz. Maqol mataldan mustaqil ma'no ifodalay olish xususiyati bilan farqlanadi", deyilgan [O.Madayev, 2010:77]. Bizningcha ham maqol va matalni tugal ma'no anglatish va tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligidan kelib chiqqan holda farqlagan ma'qul.

3. Maqollar majoziy, ko'chma ma'noga ega bo'lsa, matallar to'g'ri o'z ma'nosida qo'llaniladi. Bu fikrga ham to'liq qo'shilib bo'lmaydi, chunki maqol ham, matal ham ko'chma, majoziy ma'nolarga ega. Lekin olim maqolni shu jihat bilan idiomalashgan, matalni esa idiomalashmagan birlik sifatida baholaydi [B.Jo'rayeva, 2006:24].

"Bizningcha, tilshunoslikda maqol va matallarni ma'no tomonidan chegaralash maqsadga muvofiqdir, chunki ular berilayotgan xabarni ifodalash xarakteriga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Matal nutqda axborot berish vositasi bo'lsa, maqol shu axborotni jonli timsollarda yetkazish, uni dalillash, isbotlash vositasi sifatida qo'llanadi. Masalan, matal: *Kutganga kun uzoq*. Shu ma'noning maqollarda ifodalanishi: *tikilgan qozon qaynamas / ochga tortgan kechga tortgan*" [B.Jo'rayeva, 2019:21]. Bu fikrlar matal va maqol orasidagi farqini belgilashning eng yaxshi variant bo'lsa kerak. Olima faqat matal va maqol munosabati

bilangina cheklanib qolmay, maqol va idioma munosabati, maqol va ibora munosabati va matal tipidagi paremlar bilan maqollarning munosabati hamda ularning ma'noviy, sintaktik farqlarini farqlagan.

Xalq maqollari va matallari chegarasini mutlaq qo'yib bo'lmashini alohida ta'kidlaydigan tadqiqotchilar ham bor. Xususan, professor E.Qilichevning "O'zbek tilining praktik stilistikasi" o'quv qo'llanmasida matallar va maqollar bir mavzu ostida berilgan. Olim *yer sotgan er bo'lmaydi; pul belga quvvat, boshga toj; andishaning oti qo'rqqoq; Hamal kirdi – ekinlarga amal kirdi* ifodalarini ham matal maqollar mavzusi ostida beradi [E.Qilichov, 1985:105]. Bu esa yuqoridagi maqol va matallarni farqlash tamoyillariga to'g'ri kelmaydi.

Maqol va iboralar olami turli soha mutaxassislari hisoblangan olimlar: tilshunoslar, adabiyotshunoslar, paremiologlar, folklorshunoslar, etnograflarning tadqiqotlar olib borishlari uchun "hosildor maydon" hisoblanadi. Bu tabiiy hol, chunki maqol shaklan ixcham, sodda bo'lishiga qaramay, turli tadqiqot nuqtayi nazarlaridan ko'rib chiqilishi mumkin. Maqollar semantik va struktur jihatdan to'la tugallangan matn sifatida tilshunoslikning til haqidagi ancha navqiron sohasi bo'lgan matn lingvistikasining ham diqqatini o'ziga jalb etmoqda. Bir til, hatto o'zaro yaqin bo'lgan va umuman bir-biriga qardosh bo'lmagan tillardagi turli maqollar yagona mantiqiy turga tegishli bo'lishi va bir xil alomatni ko'rsatishi mumkin. Shu bois ular mantiqiy semantika va semiotikaga bevosita tegishli bo'ladi. Maqollar grammatik nuqtayi nazardan muayyan sintaktik birlik hisoblangan gaplardir. Ularni O.Madayev "shaxsi umumlashgan gaplar" deb ataydi [O.Madayev, 2010:65]. Shu bois maqolning sintaktik birlik sifatida shakliy tuzilishi grammatikada o'rganilishi lozim. Bizningcha, bunday mulohazalar trivial xulosa emas, aksiomatik xulosaga o'xshaydi. Bunda tadqiqotchining vazifasi – bularning qanchalar adolatli ekanligi va bir-biriga qardosh va, aksincha, ancha uzoq bo'lgan turli tillar asosida teranligini ko'rsatishdir.

3 MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tilshunoslikda maqollar frazeologik birliklar nomi bilan ham juda ko'p o'rganilgan. Frazeologik birliklarga – maqol, matal, hikmatli so'z va iboralar kiritilgan. B.Yo'ldashev frazeologiya obyekti tor doirada tushunilsa, "frazeologiyaning o'rganish doirasi aniqroq namoyon bo'ladi, undan haqli ravishda bo'linmas leksik birliklar, jumladan maqol, matal, hikmatli so'z va aforizmlar chiqib ketadi, chunki ular struktural jihatdan yaxlit holda qo'llanuvchi sintaktik birliklardir", - degan

fikrni aytgan [B.Yoʻldashev, 2011:114]. M.Xoliqova frazeologizmlarning milliy semantikasi, ekstralingvistik omillarning frazeologizmlar semantikasiga taʼsiri kabi muammolarni oʻzbek va rus tillarida oʻrgangan. Yuqorida qayd etilgan oʻzbek frazeologiyasida erishilgan yutuqlar keyingi ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar uchun ilmiy metadalogik asos vazifasini oʻtamoqda. Buning natijasida koʻplab tadqiqotchilar frazeologizmlarni antroposentrik paradigma doirasida, xususan, lingvomadaniyatshunoslik, pragmalogvistika va lingvokognitiv nuqtai nazardan tadqiq etishmoqda. Masalan, Sh.Qalandarov oʻzbek xalq maqollarining evfemik mazmuni va uni voqealantiruvchi omillarga atroflicha toʻxtalgan va A.Qahhor asarlaridagi xalq maqollari misolida mavzuni ochib bergan [Sh.Qalandarov, 2019:126]. D.Turdaliyeva xalq maqollarining lingvopoetik xususiyatlarini yoritib bergan. Bunda badiiy matnning turlari va intertekstuallik, til vositalarining poetik aktualashuvi hamda maqollarda kuzatiladigan variatsiya hodisalarini oʻrganadi. Variantdosh va sinonim maqollarning farqlarini ham keltirib oʻtadi [D.Turdaliyeva, 2009:144].

Maqollarning lingvokulturologik tahlili boʻyicha koʻplab maqolalar yozilgan. Durdona Xudayberganovanning “Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi va talqini” va Z.Muqimova bilan hamkorlikda yozilgan “Lingvomadaniy kodlar va oʻzbek xalq maqollari” ilmiy maqolalari shular jumlasidandir. Oʻzbek xalq maqollari misolida lingvomadaniy kodlarni tasniflagan. Oʻzbek xalqining obrazli tafakkuri va dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlar, feʼl-atvori, eʼtiqod va anʼanalari maqollarda ifodalangan lingvomadaniy kodlarda ham yaqqol koʻzga tashlanadi va oʻz ifodasini topadi. Hatto maqollardagi mavzular oʻxshash boʻlsa-da, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvir maqollardagi milliy-madaniy boʻyoqni taʼminlaydi [D.Xudayberdiyeva, Z.Muqimova, 2021/№4.20-23].

4 TAHLIL VA NATIJALAR

Adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtai nazaridan maqolning ikki xil alohida xususiyati eʼtirof qilingan:

- a) maqol – xalq ogʻzaki ijodining eng kichik janri;
- b) maqol – chuqur mazmunli gap [D.Turdaliyeva, 2009:50].

Maqol – xalq ogʻzaki ijodining eng kichik janri. Eng avvalo, uning janriy tabiati nutq hodisasi ekanligini koʻrsatadi. Maqollar gap shaklidir. Umuman, olganda ular anʼanalashgan gaplar hisoblanib, muayyan qoliplar asosida shakllanadi. Masalan, xalq - tosh, amaldor – suv: [ega - kesim], [ega - kesim]. Koʻpdan quyon qutulmas: [toʻldiruvchi - ega - kesim].

Maqol, matal va hikmatli soʻzlar semantik jihatdan turgʻunlik va obrazlilikga, sintaktik nuqtai nazardan esa ular gap tuzilishiga ega ekanligi va ular hech qachon gap chegarasidan tashqariga chiqmasligi, uslub jihatidan frazeologik birliklarning boshqa tiplaridagi kabi turli-tuman namunalarni namoyon qilishi sabab ular frazeologik sath birliklari hisoblanadi. Maqollar – milliy mentalitet, madaniyat, ramz va oʻxshatishlarning koʻzgusi. Maqollarni lingvomadaniyatshunoslikda oʻrganishning ahamiyati shundaki, maqollar muayyan xalq, davlat yoki aynan bir davrga xos hisoblanadi. Ularning oʻziga xosligi shundaki, ularda xalqning hayot tajribalari, olam haqidagi tasavvurlari bilan bir qatorda til egalarining oʻziga xos obrzali tafakkuri ham aks etadi. Maqollarni tahlil qilishda lingvomadaniy jamoaning olamni idrok qilishning oʻziga xos xususiyatlari, xalq tarjibalari, donishmandligi, tafakkurini aks ettiruvchi milliy-madaniy xususiyatlar aks etgan leksemalarni ham oʻrganish muhim ahamiyatga ega. Til va madaniyatning oʻzaro munosabatini maqollarning lisoniy shakli va milliy madaniyatni hosil qiluvchi mazmunida koʻramiz. S.Ivanova frazeologik birliklarning milliy-madaniy boʻyoqdorligining lingvistik manbalari sifatida quyidagilarni ajratib koʻrsatadi:

1) obrazli asos: sabzi toʻgʻrashni bilmasang, oʻtni pufila; yuzta “siz-bizdan” bitta “jiz-biz” yaxshi; yaxshi xotin goʻsht quritar, yomon xotin goʻsht sasitar; mirishkor xotinning qoʻli charx yigirar, oyogʻi beshik tebratar;

2) etnosotsium tajribasining spetsifik fragmenti: chillasi chiroq koʻrmagan – mum shamni kamsitar; cholni koʻrsang, bobom de; yoshning hurmati – qarz, qarining hurmati – farz; yoshi ulugʻni ulugʻlagan – baxt topar;

3) soʻz realiyalarning mavjudligi: toʻyning ovozasini karnayidan maʼlum; qizni beshikka sol, sepi sandiqqa sol; sakson biya, sakkiz tuya – sepli qizning qalini;

4) maqollar asosida madaniy konsept: toʻy – qizniki qiyin bilan bitar, oʻgʻilniki oʻyin bilan bitar; hurmat - mehmon otangdek ulugʻ.

Obrazli asosning milliy-madaniy markerligi ikki yoki undan ortiq turli tipli til tizimi sathlarini qiyoslash-chogʻishtirish yoʻli bilan tahlil qilinganda yanada yorqinroq namoyon boʻladi. Maqollar misolida ifodalangan madaniy konseptning qimmatlilik segmentini aniqlash tadqiqotchining lisoniy kompetensiyasiga ham bogʻliq

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalq maqollarini oʻrganish necha yillik qadim tarixga ega. Ularning til xususiyatlarini oʻrganish, tahlil qilish dolzarbligicha qolaveradi. Maqolada oʻzbek xalq maqollarining bir-birini takrorlamaydigan, rang-barang mavzularga hamda shakllanish tarixiga ega ekanligi va maqola hajmining chegaralanganligini hisobga olgan

holda, faqat urf-odat asosida shakllangan maqollarga e'tibor qaratdik. Til va madaniyat muammosini o'rganish uzoq o'tmishga borib taqaladi va bu izlanishlar bugungi kunda ham davom etmoqda. Bu izlanishlarda til birliklarining ham yangidan yangi qirralari kashf qilinmoqda.

Maqol xalq og'zaki ijodining namunasi bo'lishi bilan bir qatorda ular madaniyat kaliti hamdir. Bizningcha, til madaniyatni saqlaydigan xotira va har bir lingvomadaniy jamoa o'z madaniyatini tilining imkoniyatlaridan foydalangan holda ifodalaydi. Til tuzilishi milliy madaniyat, olamning milliy manzarasi va etnik shartlangan shaxsning fe'l-atvoriga ta'sir qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Самарқанд, 2006. – 120 б.
- [2] Madaev O. "O'zbek xalq og'zaki ijodi" o'quv qo'llanma. - Toshkent: "Mumtoz so'z", 2010. – 512 b.
- [3] Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – 66 б.
- [4] Ўзбек халқ мақоллари. / Тузувчилар: Мирзаев Т., Мусокулов А., Саримсоков Б.; Масъул муҳаррир: Турдимов Ш. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 512 б.
- [5] Yuldasheva O. O'zbek tilida urf-odat asosida shakllangan maqollar // ЎЗМУ хабарлари. – Toshkent. 2022, [1/9/1]. – В. 305-307.
- [6] Худайберганова Д., Мукимова З. Лингвомаданий кодлар назарияси ва ўзбек халқ мақоллари // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2021/№ 4.20-23 б.
- [7] Худайберганова Д. Лингвокултурологияда маданий код тушунчаси ва талқини // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. № 3 (2019). -В. 15-16 б.
- [8] Қаландаров Ш. Ўзбек лингвомаданий муҳитида халқ мақоллари эвфемизатсияси: филол. фан. докт (PhD). ... дисс. – Кўкон, 2019. 126 б.
- [9] Турдалиева Д. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоетик хусусиятлари: Филол. фанлари бўйича фалсафа докт (PhD)... дисс. – Тошкент, 2009. 144 б.
- [10] Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: филол. фан. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 56 б.